

HAREZM BÖLGESİ KADINLARININ SEMBOLİK VE RİTÜELİSTİK GİYİM-KUŞAM UNSURLARINA BİR ÖRNEK: LEÇEK*

Esra ÇAM**

ÖZ

Harezmi bölgesinde leçek, çeşitli yaş gruplarındaki kadınlar tarafından bir giyim-kuşam unsuru şeklinde baş örtüsü olarak kullanmasının yanı sıra kadının yaşamı içindeki çeşitli aşamaları, geçiş süreçlerini takiben ölümüyle birlikte kadının kefeni olarak mezarına da konulan, bütün bu özellikleriyle örtük anlamlar ve işlevler içerdiği görülen bir sembol niteliği taşımaktadır. Bu anlamda Özbek toplumunda ve kültüründe çeşitli anlamlar ve işlevler taşıyan leçek, Harezmi bölgesindeki kadınların, kadınlığa özgü olarak hangi dönemin içinde bulduklarının simgesi olmaktadır. Bunun yanı sıra leçek, söz konusu geçiş dönemlerinde icra edilen ritüellerin de bir parçası olarak karşımıza çıkmakta, Harezmi bölgesinde kadınların ilgili yeni dönemlerine geçişinin "kut"lanması adına leçek toyu olarak bilinen ritüeller düzenlenmektedir. Bu çalışmada, kadim Harezmi kültürüne dair pek çok izler barındıran ve günümüzde de kullanımı belirli bir sınırlılıkla devam ettiği görülen leçek ve ona bağlı icra edilen ritüellerle burada icra edilen manzum parçalar değerlendirilmiştir. Harezmi bölgesinde yapılmış olduğumuz alan araştırmalarından elde ettiğimiz verilerden hareketle gerçekleştirilen çalışmada giyim-kuşamın bir parçası niteliğindeki, maddi kültür unsuru olarak leçeğin başlıca özellikleri ve işlevleri hakkında bilgi verilerek leçeğin örtük anlam ve işlevleri, leçek toyu bağlamında çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Giyim-kuşam, Özbekistan kültürü, Toplumsal Cinsiyet, Leçek, Leçek Toyu.

AN EXAMPLE OF THE SYMBOLIC AND RITUALISTIC CLOTHING ELEMENTS OF THE WOMEN OF THE KHAREZM REGION: LEÇEK

ABSTRACT

The leçek is an example of clothing that can be seen in various regions of Turkish world and Uzbekistan, but differs from region to region, and has regional characteristics due to the fact that it lives in connection with rituals in Khwarezm. In this context, in the Khwarezm region, leçek is used as a head covering by women of various age groups, as well as various stages in a woman's life, and after her death, it is also put in the grave as a woman's shroud, and it is seen to contain implicit meanings and functions with all these features. In this sense, the leçek, which has various meanings and functions in the Uzbek society and culture, is the symbol of which period the women in the Khwarezm region were in, specific to womanhood. In addition, leçek appears as a part of the rituals performed during the transition periods in question, and rituals known as leçek toyu are held in order to "celebrate" the transition of women to their respective new periods in the Harezmi region. In this study, the leçek, which has many traces of the ancient Khwarezm culture and is still in use today, with a certain limitation, and the rituals performed related to it and the verse pieces performed here were examined. In the study, which was carried out based on the data we obtained from the field studies we made in the Khwarezm region, information about the main features and functions of the leçek as a material culture element, which is a part of clothing, was given and the implicit meaning and functions of the leçek were analyzed in the context of the "leçek toyu".

Keywords: Clothing, Uzbekistan Culture, Gender, Leçek, Leçek Toyu.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.07.2022; Yayıma Kabul Tarihi: 01.09.2022

* Bu çalışma, Esra Çam tarafından hazırlanmakta olan "Özbekistan Harezmi Bölgesi Ritüellerinin Kadın İcracıları: Halfeler" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İZMİR; ORCID: 0000-0002-2346-2502, E-posta: esrauz.ege@gmail.com

Giriş

Erken dönemlerde çevresel etkilerden korunmak amacıyla insan yaşamında yer bulduğu görülen giyim-kuşam unsurlarının çağlar içinde toplumların üretim ve tüketim faaliyetleri kapsamında sosyolojik, psikolojik, ekonomik, kültürel ve siyasi çeşitli faktörlerin etkisiyle birlikte işlevlerinin genişlediği, böylece bireyin kimliğinin ve toplumların değerlerinin aktarıldığı somut kültürel unsurların ifade şekline dönüştüğü bilinmektedir. Toplumun ve kültürün yansıtıcı bir ögesi olarak giyim-kuşam ve süslenme tercihleri her toplumun ya da sosyal grubun kendine özgü olduğu bakımından bir yandan farklılık ifadesi bir yandan da mensubiyet niteliği taşımaya başlayarak temeldeki biyolojik işlevlerini estetik biçimde de genişleterek insanlık ve kültür tarihi içinde zamanla dikotomik ve sosyolojik bir göstergeler sistemine dönüşmüştür (Keskin, 2019, s. 316-317).

Milletlerin, toplulukların kültürel öğelerinden, halkın genel kabul görmüş düşünce sistemlerinden pek çok motifler, semboller barındıran giysiler, aynı zamanda sözsüz bir iletişim biçimi olarak da kabul edilmektedir. Giyim-kuşam; rengiyle, modeliyle, kumaşıyla, motifleriyle, bünyesinde barındırdığı türlü unsurlarla bireylerin, toplumların, kültürlerin, inançların, estetik anlayışlarının özel ifade biçimlerine dönüşmekte, bu anlamda kültürel sembolik özellikler taşımaktadır. Bu bakımdan bir giysinin kültürel ve sembolik özellikleri, onun toplumsal çerçevede hangi bölgeye veya millete ait olduğunu ilettiği gibi bireysel olarak da kendisini kullanan kişinin inancını, estetik algısını, siyasi görüşünü, medeni durumunu, cinsiyetini, statüsünü, topluma yansıtılması beklenen duygusal durumunu, yaşını ve daha pek çok olguyu da yansıtmaktadır. Bu yönüyle giyim-kuşam kültürü toplumsal sınıflaşmayı, inanç yapılarını, çeşitli etnik grupları, siyasi kimlikleri, cinsiyet kimliğini, statüleri görünür kılmak için somut bir hâli olarak belirlemektedir.

Kamusal alanda kimliği ifade eden başlıca araçlardan olan giyim Crane'ın (2000, s. 11) ifade ettiği gibi toplumsal statünün ve cinsiyetin en belirgin göstergelerinden biri olmakta ve bu nedenle sembolik sınırların korunmasında ya da yıkılmasında etkili olup toplumsal yapılar içindeki konumların farklı çağlarda nasıl algılandığını ve statü şuurlarının nasıl belirlendiğini göstermektedir. Bu bakımdan giyim-kuşam ve süslenme, insanın kültür yaratma biçimlerinin maddi boyutundaki önemli temsilleri arasında yer almaktadır (Keskin, 2019, s. 339). Bütün bu özellikleriyle giyim-kuşam bir yandan toplum ve kültürlerin diğer taraftan ise toplumsal cinsiyet algılarının ve çeşitli boyutlardaki göstergelerin yansımaları olarak folklor ve kültür bilim çalışmaları için dikkat çekici konular arasında yer almaktadır.

Giyim-kuşamın kültürel anlamlar ve işlevler taşımasının bir örneği olarak leçek; Özbekistan ve Harezm dışında, Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde de karşımıza çıkan, sembolik ve göstergesel olarak kadın dünyasına ait pek çok olguyu bünyesinde taşıyıp yansıtan, bu bakımdan türlü geçiş ritlerine konu olan bir giyim-kuşam unsurudur. Taşımakta olduğu çeşitli anlam ve işlevleriyle kadın statüsünün ve kadına özgü bazı geçiş dönemlerinin yansıtıcı bir nesnesi olarak leçek Harezm bölgesi kadınları özelinde, kendisi etrafında gerçekleştirilen ritüeller bakımından da son derece zengin bir görünüme sahip olan, kültürel-sembolik bir giyim-kuşam unsurudur. Bu çalışmada, Özbekistan'ın Harezm bölgesinde çeşitli kültürel ve sembolik işlevleriyle dikkat çeken, kadınlar tarafından kullanılan bir tür örtü niteliği taşıyan leçek, kültürel, sembolik ve ritüelistik özellikleri bağlamında ele alınmıştır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle leçek hakkında ana hatlarıyla bilgi verilerek leçeğin başlıca işlevleri incelenmiş, ardından ise leçeğin sembolik, kültürel ve ritüelistik özellikleri ve işlevleri değerlendirilmiştir.

1. Leçeğin Fiziki Özellikleri ve Başlıca İşlevleri

Özbekistan'da genç kızların ve kadınların kullandıkları çok çeşitli başlık türleri (İsmailov, 1992, s. 168) olduğu gibi Harezm'de de genç kız ve gelinlerin tarih boyunca

kullandıkları türlü başlıkları olmuştur (Sazonova, 1989, s. 97). Tam olarak bir başlık olarak değerlendirilmesi mümkün olmayıp bir tür başörtüsü niteliği taşımakla birlikte *leçek* de Özbekistan Türkleri arasında baş kısmına takılan bir giyim-kuşam unsurudur. *Ozbek Tilining İzohli Lug'ati*'nde (2006, s. 490) *leçek*, "Kadınların (genellikle yaşlı kadınların) beyaz başörtüsü" olarak tanımlanmaktadır. *Türkçe Sözlükte* (2011, s. 1580) *leçek*, "başörtüsü" olarak açıklanmaktadır. Çelik (1997, s. 24) ise *leçeği*, bir başörtüsü çeşidi olan "yemeni" olarak tanımlamaktadır. Bitlis'te ise *leçek* "tülbent" olarak adlandırılmakta, "kare şeklinde, kenarları oyalarla süslü başörtüsü" şeklinde açıklanmakta, kofinin ya da dikmenin üstüne tepeliğin yarısı görülecek şekilde üçgen şeklinde katlanarak örtülen *leçeğin* çeyizlerde 30-40 adet bulunduğu ve güncelliğini koruduğu belirtilmektedir (Eker Tiyenşan, 2005, s. 79). Bu çalışmanın örneklemini oluşturan Özbekistan'ın Harezm bölgesinde kullanılan *leçeğin* özelliklerine bakıldığında ise kadınların yaşamlarının çeşitli dönemlerinde farklı *leçek* türleri kullanmaları sebebiyle birden fazla *leçeğe* sahip oldukları görülmektedir. Sazonova (1989, s. 97-100), 50-55 yaşındaki yaşlı kadınlar için *leçeğin* üç ya da beş eşarptan oluştuğunu, 2.5-3 metre uzunluğunda, kışın en üsteki atkının yün olduğunu, Harezm'in kuzey bölgesinde de güney bölgesinde de yaşa göre yüksekliğin arttığını ve *leçeğin* sarılma şekillerinin değiştiğini belirtirken Harezm bölgesindeki genç kadınların kullandığı *leçeğin* özelliklerini şu şekilde açıklamaktadır:

Yuvarlak düz yüksek bir başlık, pamuklu bir kumaştan dikilmiştir. Takkeyi güçlendirmek için çene altından bağlanır. Takke birkaç kez materyal (romal, eşarp vb.) ile sarılıp kapatılır. Satın alınan birkaç patiska şal ikiye kesilmiş ve enine dikilmiştir. Bir ucu arkadan 30 cm serbest bırakılır diğer ucu takkenin üzerine iğnelenir. Altın rengi bordürlü ve püsküllü kırmızı renkli Harezm ipeğinden yapılmış bir eşarp başın arkasına beş büyük kıvrım hâlinde serilir ve takkenin üzerine birkaç kez sarılarak iğneyle sabitlenir. Dokuma desenli bir şal başlığın üstüne sabitlenir. Beyaz leçeğin önemli bir kısmı çene altından bağlanır. Küçük kıvrımlar hâlinde katlanmış ve iki ucu takkeye sabitlenir. Başlığın yüksekliğini arttırmak için şeridin altında pamuk yünlü şeritler konulur. Leçeğin aralarına kuş tüyleri konur, takılarla süslenir (Sazonova, 1989, s. 100).

Harezm bölgesinde günümüzde 60 yaş üstü kadınların gündelik yaşam içinde *leçeği* giyim-kuşam unsuru olarak kullanımlarında -daha eski dönemlere göre- zayıflama dikkat çekse de kadınların belirli geçiş dönemlerine bağlı olarak *leçek*lerini değiştirdikleri *leçek toyu* adı verilen ritüelin icrasına ise canlı bir biçimde devam ediliyor olması dikkat çekicidir. Birazdan ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi söz konusu ritüel aşamalarında sembolik olarak her dönemin anlam ve işlevleri doğrultusunda uygun *leçek*ler takılmakta, kadın arzu ederse yaşamının daha sonraki sürecinde de ritüel aracılığıyla taktığı *leçeğini* gündelik yaşamında bir giyim-kuşam unsuru olarak kullanmaya devam etmektedir. Saha çalışmamız boyunca katıldığımız *leçek* toylarında bağlanan *leçek*lerin genel olarak şu özelliklere sahip oldukları tespit edilmiştir:

(1) *Leçek* ritüelinde, *leçeğin*, kadının başında durmasını sağlaması için ak bir "doppa" (başlık) kullanıldığı gibi farklı renkte bir başlık da kullanılabilir (bk. Görsel 1, 2).

(2) Başlığın kullanım amacı *leçek* takıldıktan sonra başta dik bir görünümü sağlamak olduğundan, ayrıca başlığın üzerinin *leçek*le örtülecek olması nedeniyle, başlığın rengine dikkat edilmediğini belirtmek mümkündür (bk. Görsel-3).

(3) Başın arka kısmına kalçalardan aşağı inecek kadar bir eşarp/romal (çok renkli, büyük boyutlu, Harezm'e özgü bir başörtüsü) kullanılmakta (bk. Görsel 1, 2, 3), sonra

başlık üzerine konulup örtüyle sarılmakta, ardından ise çenenin altından üstüne doğru bağlanılmaktadır (bk. Görsel 4).

(4) Leçek türleri, geçiş döneminin özelliğine göre “Gül Leçek”, “Keyvani Leçek” ve “Devran-i Leçek” adlarını almaktadır. Bu bakımdan genç kızlığa geçişte giydirilen leçek “Gül Leçek”, anneliğe geçişte giydirilen leçek “Keyvani Leçek”, doğurganlığın kaybedildiği döneme geçişte giydirilen leçeye ise “Devran-i Leçek” adı verilmektedir.

(5) Leçek türlerinin boyu genellikle 2-12 metre arasında değişebilmektedir. Bazı kaynak kişiler ise “keyvani leçek” ile ilgili bilgi aktarırken bu leçeğin 7 metre uzunluğunda olurken 7 romal bağlandığını da belirtmişlerdir (KK-1, KK-2). “Devran-i leçeğin” geçmişte 40 romal, 40 metrelik bir leçek olması gerektiği de (KK-3) ifade edilmiştir.

Giyimde kullanılan materyaller ve giysi üretme-kullanma tercihlerinin iklim ve coğrafya koşullarına ve insanın bu doğrultudaki temel gereksinimlerine göre şekillendiği bilinmektedir (Keskin, 2019, s. 322). Leçeğin de Özbek toplumunda kadınlar tarafından çeşitli işlevlere bağlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Harezmi bölgesinde de iklim şartlarına göre leçek; yaz leçeği, kış leçeği, güz leçeği, bahar leçeği şeklinde mevsimlere göre takılmaktadır (KK-4). Mevsimsel gereksinimlere göre takılan leçek ayrıca, kadınların doğa şartlarından korunmasını sağlamaktadır. Öte yandan leçeğin bir başka işlevi ise kadınların vücutlarını erkeklerden gizlemesine dönüktür (KK-4). Kadının saçlarını, boynunu kapatan leçek, kalça kısmından aşağıya kadarki uzanan bölümüyle de kadının uzuvlarının ve vücut kıvrımlarının belli olmasını önlemektedir.

Leçek, bir kısmını aktardığımız görsel, fiziki ve maddi özellik ve işlevleriyle Harezmi bölgesinde geçmişten günümüze kadınlar tarafından sıklıkla kullanılan, giyim-kuşam ve süslenme kültürünün toplumlara ve kültürlere göre özgünleşme biçimlerine örnek teşkil eden bir örtüdür. Ancak, leçeğin özelliklerinin ve işlevlerinin yalnızca fiziki görünüm ve temel maddi korunma bağlamlarında şekillenmemiş olduğu, bünyesinde pek çok sembolik ve örtük işlevi de taşıdığı anlaşılmaktadır. Hatta bu sembolik işlevlerin, leçeğin uzun asırlar boyunca kullanımındaki ve beraberinde ritüellerin gerçekleştirilmesini sağlayan esas etkenler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan çalışmanın devamında, leçeğin sembolik açıdan ve örtük olarak taşıdığı söz konusu anlamlar ve işlevler üzerinde durulmuştur.

2. Örtük İşlevleri ve Kadının Sembolik Dili Bağlamında Leçek

Harezmi bölgesinin geleneksel bir örtüsü olan leçek, asırlar boyunca bölge kadınları tarafından bazı örtük işlevleri yerine getirmek üzere de kullanılmıştır. Bu doğrultuda bölgede kadınların leçek kullanımlarına, ilk regl gerçekleştikten sonra başlanmaktadır. Genç kızların, genç ve anne olanların, yaş almış kadınların, her dönem ve geçiş süreçleri bağlamında kendi dönemlerine özgü leçek kullanımları söz konusu olmaktadır. Leçek kullanımının kadın yaşamındaki yeri, kadının yaşamının sonuna kadar devam etmekle kalmayıp kadının ölümünü takiben de sürmektedir. Kadının bütün yaşamı boyunca kullandığı leçeği/leçekleri, ölümünden sonra kefeni olarak da kullanılmakta ve leçek böylece kadınla birlikte mezara da konulmaktadır. Bu bakımdan, Harezimli kadınların özel yaşamına dair pek çok sembolik anlam ve işlev içeren leçeğin simgesel anlamları üzerinde durmak gerekmektedir.

Kültür simgelerine dayalı bir sistemdir ve simgeler, iletişim içindeki kullanımlarında ortaklaşıldığında anlam kazanmaktadır (Haviland, 2008, s. 106), çünkü simgeler aynı kültürü paylaşan insanlar için tikel bir anlam ve değer taşırlar (Kottak, 2002, s. 59). Folklor türlerinin de ortak değerlerin estetik paylaşımından meydana geldiği düşünüldüğünde leçek, Harezmi kültürü içerisinde sembolik anlamlar ve işlevler bakımından özgün bir değer olarak ön plana çıkmakta, kültürün bir parçası olma özelliğini

geçmişten günümüze bu sayede devam ettirmektedir. Kültürün en erken dönemlerden itibaren ürettiği eylem ve söylem odaklı temel türlerinden biri de ritüellerdir. Kaiser (1985, s. 430), iki tür ritüelistik uygulamadan söz eder. Birinci olarak bireyin geçiş ritüeli, yaşam döngüsündeki veya aşamasındaki bir değişikliği işaret eden bir ritüeldir. Bir kadının menstrüasyonun başlaması, düğün, ölüm bu rite örnek verilebilir. Giyim, bireysel değişimi simgeleme ve ritin önemli bir parçası olma eğilimi gösterir. Bir diğer rit de topluluk tarafından paylaşılan ritlerdir. Bunlar topluluğu birbirine bağlayabilir. Nijeryalı belirli yaş grubundaki erkeklerin toplu olarak katıldıkları maskeli ritler buna örnek verilebilir.

Leçek, bireysel değişim ve dönüşüm süreçlerini simgeleyen bir unsur olarak kadınların ilgili yeni dönemlerine geçiş ritüellerinin ve buna bağlı ritlerin önemli bir parçasıdır. Harezmi kadınlar yaşamları boyunca tek bir leçek türü kullanmamışlardır. Her geçiş dönemini simgelemek üzere kullanılan, bu doğrultuda değişen her leçek, kadının mevcuttaki geçiş sürecini, yeni bir dönemini sembolize etmekte, ilgili dönemi temsil etmektedir. Yakın tarihe kadar Harezmi kadınların hayatının dört önemli eşiğinin ve adım atmakta oldukları yeni dönemlerinin tamamında belirgin bir geçiş sembolü olan leçek; bir kadının (1) periyodik kanamasının başladığının, yani biyolojik olarak artık doğurgan bir genç kız olduğunun, (2) evlenerek doğurganlık vasfını fiilen harekete geçirme sürecinde bulunduğu, anne olduğunun, (3) doğurganlık özelliğini kaybedip yaşlılığa ve menopoz sürecine girdiğinin göstergesi olmakla birlikte (4) kadının yaşamının son bulmasını takiben bedenine kefen olarak sarılarak dünya yaşamının “son” bulduğunun ifadesi olarak kullanılmaktadır.

Öte yandan saha çalışmaları kapsamında, evlendikten on ya da on beş gün sonra genç kızlıktaki leçeğin bırakılarak yeni bir leçeğe geçiş yapıldığını gösteren örneklerle rastlanmıştır. Bu durum, evlilikten sonraki leçek kullanımının, kadının yeni bir dönemini simgeleyen, kadının “bekâretini kaybedip” yeni bir döneme geçtiğini ve topluma evli olduğunu ve bakire olmadığını gösteren sembolik bir anlam taşıdığını da düşündürmektedir. Bununla birlikte, gerçekleştirilen alan araştırmalarında görüşülen kaynak kişilerin çoğunun, ikinci leçek türünü evlendikten sonra değil anne olduktan sonra takılan bir leçek türü olduğunu ifade ettikleri hususu dikkate alınarak leçek kullanımını ritüeller bağlamında dört geçiş süreci bağlamında değerlendirmenin daha sağlıklı olacağı kanaatine ulaşılmıştır.

Buradan hareketle kadın hayatının önemli dönemlerindeki geçişleri temsil eden leçeğin bu dönemlerden ilk üçünün sadece biyolojik bir değişikliği değil aynı zamanda kadının toplum içerisindeki rollerindeki değişikliğini, statü değişikliğini de simgelediği dikkat çekmektedir. Çünkü kadının üretkenliğinin soyun devamı için önemli ve hatta şart görüldüğü toplumlar için bu fiziksel değişiklikler kadının kendisini toplum içerisinde var etmesi, kanıtlanması bağlamında önem taşımaktadır. Bu bakımdan artık çocuk değil genç kız, genç ve bekâr ya da sadece evli bir kadın değil anne, nihayet doğurganlığı sona ermiş yaşlı bir kadın olması süreçleri aşama aşama topluma, kullanılan leçek türleriyle ifade edilmiş olmaktadır. Bir diğer anlamda bu yeni dönem ve statü değişikliğine uygun leçek takmaya “layık olan” kadın, topluma, mensubu olduğu “aşamayı” da böylece ilan ederek kendini bir giyim-kuşam unsurunun sembolik anlam ve ifadeleri ile tanıtmış olmaktadır.

Bu kapsamda topluma, içinde bulunduğu aşamayı ve geçiş sürecini leçek takarak ifade edilmiş ilk olarak genç kızlığa geçiş dönemiyle başlamaktadır. Bilindiği üzere kız çocuklarının genç kızlığa adım atışları periyodik kanamayla başlamakta, çeşitli etkenlere bağlı olarak değişiklik gösterebilmekle birlikte çocukluktan ergenliğe geçiş sürecinin 10-15 yaşları arasında kapsadığı kabul edilmektedir. Çocukluktan ergenliğe geçişteki menstrüasyon süreci kadınlar için dikotomik bir özellik gösterir. Yani dikotomik bu menstrüasyon süreci kadının toplum tarafından belirlenmiş cinsiyet rolleri bağlamında değerlendirildiğinde üreme yetilerine sahip olmanın ve “büyümenin” bir müjdecisi olarak

arzulanan bir süreç, öte yandan regl olmakla birlikte çocukluktan “kirli” bir genç kız algısına evrilen istenmeyen “sancılı” bir süreç olarak belirmektedir. Bir kadının menstrüasyon başlangıcı bu bağlamda sadece biyolojik bir olayı ifade etmez, toplumların kültür ve değer yapılarına göre biçimlendirdiği cinsiyet rolündeki algı değişikliğinin genç kız için başlangıcını da ifade eder. Öyle ki regl olmanın önemli görüldüğü bazı toplumlarda, çocuğun bu yeni döneme girişinin ritüeller düzenlenerek kutsandığı ve de başörtüsü, süsleme gibi çeşitli nesnelere kullanılarak bu döneme geçişin simgeleştirildiği gibi, Faithorn’un Papua Yine Gine Dağlarında yaşayan Kafeler hakkında verdiği bilgilerdeki gibi genç kızların toplumdan uzaklaştırılıp “kirli” olarak algılandığı ve tabulara konu edildiği (2014, s. 144-145) de bilinmektedir.

Harezm’de Hive Hanlığı döneminde ise erginlik yaşına girmiş 13-16 yaş arasındaki kız çocuklarına leçek takıldığı bilinmektedir (Rahmanova, 2020, s. 176). Saha çalışmalarında, 12 yaştan sonra ilk regl ne zaman gerçekleşirse, leçeğin o zaman takılmaya başlandığı ifade edilmiştir (KK-1, KK-2, KK-5, KK-6, KK-7). Kaynak kişilerden elde edilen bilgilere göre Harezm’de bu leçeğin ismi “gül leçek” olarak adlandırılmaktadır. Hanlık döneminde de izlerine rastladığımız gül leçek, uzun yıllar boyunca Harezm kız çocuklarının bir eşikten yeni bir döneme geçtiğinin simgesel göstergesi olduğu anlamına gelmektedir. Artık eşikten geçilerek çocukluk dönemindeki görünüşünden uzaklaşmış bekâr genç bir kız görünümüne bürünmüştür. Aynı zamanda toplum içerisindeki statüsünde ve rolünde de değişiklik söz konusu olur. Artık çocuk değil genç kızdır ve böylece toplumun stereotipi bir genç kıza olması gereken özelliklere sahip olması beklenmektedir. Günümüze baktığımızda Harezm bölgesinde çocukluktan genç kıza geçen kızlar leçek takmamaktadır. Bu durum yaşanan belli bir dönemin sona ermesi, toplumun normlarının zaman içerisinde güncellenebildiği, ideolojik sistemlerin etkileri ve kadının görünürlüğünün yaşanan toplum çerçevesinde şekillenip değişip dönüştüğünü gösterir.

Leçeğin takıldığı bir diğer dönem ve geçiş evresi ise anneliktir. Çocuk doğurmak, menopoza girmek ya da ilk regl olmak gibi bir dönemi temsil etmektedir. Toplum tarafından da önemsenen bu olay kadının yeni bir statü kazanmasını sağlarken aynı zamanda evli bir kadından beklenen çeşitli yerleşik kabul ve beklentilere vakıf olmanın önemini de taşımaktadır. Doğum, soyun devam etmesi için toplumlar tarafından önemli görülür ve bu olay çoğu toplum tarafından kutsanmaktadır. Gebelik ve doğumun önemine dikkat çeken Bronisław Malinowski, gebelik ve doğum olmadığı takdirde hiçbir kültürün varlığını sürdüremeyeceğini (2016, s. 95) söylerken doğumun önemine işaret etmektedir. Kadının doğurganlığının kutsanıp yüceltilmesine baktığımızda “tanrıçanın egemenliğinin” ve aynı zamanda kadının “yaşamı üreten yaratıcılığının” yüceltildiğini en eski yaratılış mitoslarında, tapınma biçimlerinde görebiliriz (Berktaş, 2014, s. 46-47).

Öte yandan “Bebeklerin sadece kadın bedenlerinden geldikleri doğrudur (en azından zamanımızda) ama bu gerçekliğin önemi ve yaşanan süreç, belirli toplumların bilincinde ve etkinliklerinde farklı biçimlerde anlaşılır, simgelenir ve temsil edilir” (Delaney, 2014, s. 45). Bu bağlamda toplumun kadına ve erkeğe biçtiği roller önem taşır. Kadın; “kutsal ana” mı yoksa “erkek çocuk doğuramayan” veya “kısır kadın” olarak mı değerlendirilmektedir? Toplum içerisindeki saygınlık ve statüyü de etkileyen kadının anneliğe geçiş süreci bazı toplumlarda giyim-kuşam aracılığıyla somutlaştırılarak gösterilebilmektedir ki leçek, anneliğin giyim-kuşam kültüründe cisimleştirilmiş örneklerinden biridir. Leçek, kadının toplum içerisinde belirlenen kadın rollerine sahip olup olmadığının ya da belirlenen nitelikler kapsamında “yetkin” olup olmadığının görsel ifadesi, bu anlamda kadının sahip olduğu üreme gücünün topluma ilanının somutlaştırılmış biçimidir.

Harezm bölgesinde yakın geçmişe kadar, anne olan genç kadınların leçek taktığı bilinmektedir. Bu leçeğe “keyvani (juvan) leçek” (KK-2) adı verilmektedir. Bazı araştırmacılara göre Harezm bölgesinde ilk doğumdan (İsmailov, 1977, s. 52) ya da iki çocuk sahibi olduktan sonra (Rahmanova, 2020, s. 176), bazılarında göre ise bir veya iki çocuktan sonra (Sazonova, 1989, s. 97) leçek taktıkları ifade edilirken saha çalışmaları kapsamında bir ya da iki çocuk dünyaya getiren kadınların yakın geçmişe kadar leçek taktıkları tespit edilmiştir (KK-3, KK-4, KK-8, KK-9). Genç kadınların bir ya da iki çocuktan sonra leçek takmaya başlamaları, “Anne olduktan sonraki leçek takma süreçlerini bebeğin cinsiyeti de etkilemekte midir?” sorusunu akla getirmektedir. Bu bağlamda İsmailov’un (1977, s. 57; 1992, s. 169) genç kadınların “birinci oğul” doğurduktan sonra leçek takıldığını ifade etmesi dikkate değerdir. Bu leçek türünün günümüzde kullanılmaması sebebiyle saha çalışmalarında bu doğrultuda bir veri elde edilememiştir. Diğer yandan genellikle iki çocuktan sonra takılan leçeğin; *birinci doğurdun ana oldun ikinci doğurdun moma oldun* (Rahmanova, 2020, s. 176) şeklinde ifade edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum, toplum içerisinde statü değişikliğinin de göstergesi olmakla birlikte toplumsal cinsiyet rollerine yenilerinin eklenmesi bağlamında değerlendirilebilir. Yaşı büyük olan kadınlara hitap şekli olan “moma” ifadesiyle birlikte artık kadından iki çocuğu olan “moma olmaya layık” davranışlar da beklenmektedir. Öyle ki kaynak kişiler, bu tür leçek kullanımını kişinin “anne olduğunun” ve “aklı başında olduğunun” ifadesi olarak değerlendirildiğini belirtmişlerdir (KK-4, KK-10, KK-11).

“Devran-i leçek” toyuna bağlı olarak leçekler bu üçüncü evre bağlamında geçmişte 50-55 yaşında takılmaya başlanırken zamanla bu yaş grubunun değişmiş olması dikkat çekicidir. Leçek takmanın üçüncü evresi olarak doğurganlığı kaybetme ise geçmişte “50-55” yaşından sonra yapılırken günümüzde 63 yaş itibarıyla gerçekleştirilmektedir. “Devran-i leçek” (KK-2) olarak adlandırılan bu leçek toyunun gerçekleştirildiği dönem ise Hz. Muhammed ile ilişkilendirilmektedir. Hz. Muhammed’in 63 yaşında vefat etmesiyle kadınların üçüncü evre leçek toyu ilişkilendirmekte, bu bakımdan 63 yaşına girildiğinde ya da girildikten sonra leçek toyu düzenlenmektedir. Bir peygamberin ya da dini büyüğün doğumu ya da ölümünün bir tür kutlama ritüeliyle ilişkilendirilmesi ise son derece dikkat çekici olduğu kadar üzerinde daha dikkatle durulması gereken bir husustur. Leçek toyunda -her ne kadar dua edilip, iyi dileklerde bulunulsa, toy sahibine ya da davetlilere dualar edilse de- genellikle halfelerin koşuklar söyleyip, kadınların dans ettiği bir bağlam söz konusudur. Bu ritüelde icra edilen bazı sözlü kültür ürünlerinde “Peygamber”, “Huda” gibi ifadeler geçse de ritüelin içeriğinde İslami unsurların izlerine nadiren rastlanmaktadır. Leçeğin özellikleriyle önceki iki geçiş dönemi leçeklerinin ve ritüellerinin nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, ritüelin gerçekleştirildiği yaşlardaki söz konusu değişim ve dönüşümün her ne kadar Hz. Peygamberle ilişkilendirilmiş olsa da bu geçiş ritüelinin temelinde doğurganlığın sona ermesinin bulunduğu açıktır. Bu bakımdan konunun sağlıklı sonuçlara ulaştırılabilmesi için müstakil çalışmalar aracılığıyla değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Kadın yaşamındaki, kadın temelli üç temel geçiş evresinde simgesel olarak kullanılan leçeğin son kullanıldığı geçiş dönemi ve ritüeli ise ölümdür. İnsan bedenini ruhun terk ettiği aslında son olmadığı, “öte dünyada” yeni bir dönemin başlangıcı olduğu inancı ölüm etrafında pek çok ritüelin, pratiğin doğmasına sebep olmuştur. Ölümün gerçekleşmesiyle birlikte diğer pek çok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de ölüye yapılan uygulamalar başlamakta gömülünceye kadar ve gömülmesini takiben bu uygulamalar devam etmektedir. Ölünün mezara konulmasından önce ölüyü yıkama ve ardından İslami geleneklere göre ölü kefenlenme uygulaması içinde leçeğin önemli yer tuttuğu görülmektedir. Harezm bölgesinde kadınların leçeğini kefen olarak kullandıkları bilinmektedir (KK-1, KK-3, KK-4). Leçek genellikle 2-12 metre arası uzunlukta olup beyaz

renktedir. Dolayısıyla leçeğin boyutlarının bu şekilde olması, son geçiş döneminde kadınlar için kefen bezi olarak kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan Türk kültüründe halk arasında kişinin sağlığında kefenini alıp bir köşeye saklaması ya da bunun için para ayırmasının (Örnek, 1973, s. 53) burada kadının başında taşıdığı leçeğe dönüşmüş biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Giyim-kuşam ve süslenme kültürünün yalnızca maddi boyutlarıyla değil, taşıdıkları estetik ve sembolik unsurlar bakımından da değerlendirilmesi gereklidir. Bu kapsamda örneği giyim-kuşamdaki renk simgeçiliği de inanç ve kültür tarihinin önemli yansımalarını içerebilmektedir (Keskin, 2019, s. 332-333). Her toplumun kendi kültürel yapısı içerisinde renklere yüklenen anlamlar vardır ve toplum fertleri duygularını, düşüncelerini, değerlerini renkler vasıtasıyla aktarabilir. Türklerde ak renk beyazlığı göstermekle beraber, temizlik, arılık, büyüklük ve yaşlılığı da ifade eder (Heyet, 1996, s. 56). Al ve kızıl renkler daha çok “dışiliğin” sembolüdür (Ekici, 2016, s. 105). Aynı zamanda heyecan, kudret rengi olduğu gibi erginliği, düğün rengini, hizmet etmeyi de (Heyet, 1996, s. 56-58) ifade etmektedir.

Harezm bölgesi kadınlarına ritüel sırasında leçekle birlikte geleneksel baş örtüsü olan renkli romallar da bağlanabilmektedir. Çeşitli desenlerdeki romalların renklerinin, desenlerinin de anlamlarına göre; “yüzü gülsün diye” kırmızı güllü romal (bk. Görsel 5, 12), “güneş gibi aydınlık yaşamı olsun diye” sarı romal, “mutluluk, huzur, iyilik, sağlık, dinçlik getirsin diye” yeşil romal takıldığı ifade edilmiştir (KK-2, KK-4, KK-7, KK-9). Bu bakımdan genç kadınlar kırmızı leçek kullanırlarken kırk yaş sonrasındakilerin beyaz leçek kullanmaları da (İsmailov, 1977, s. 52; Sazonova, 1989, s. 101; İsmailov, 1992, s. 170) leçeklerdeki renk sembolizminin yansıması olarak dikkat çekmektedir. Harezm bölgesinde genç kadınların kırmızı leçek taktığı bilinirken anne olmalarını takiben ya da yaşları ilerledikçe ak leçek giymeye başlarlar. “55-60” ya da “50-55” yaşından sonra mutlaka ak leçek (bk. Görsel 6) giyilmesi, kadınların yaşam ve evlilik tecrübelerinin gerçekleştiğini, olgunluk dönemlerine girdiklerini gösterir. Öte yandan kadınların renkli leçek giymeye utanmalarını (İsmailov, 1992, s. 170) toplumsal cinsiyet rolleriyle açıklamak mümkündür. Toplumun şekillendirdiği bu rolleri karşılayamamak toplumsal cinsiyet açısından “öteki” (Yazıcı, 2016, s. 43) olarak kabul görmeyi sağlar. Dolayısıyla kadınlar da toplumsal cinsiyet rollerine uyum sağlamak üzere daha genç yaşlarda kırmızı leçek kullanırlarken 40 yaşından itibaren olgunluğun ve yaşlılığın ifade şekli olarak ak leçek kullanmaya başlamaktadır.

Öte yandan, kadının içinde bulunduğu yaş durumuna, çocuk sahibi olup olmama ya da eşliğinde bulunduğu geçiş dönemine göre leçeğin renginde değişiklik olduğu gibi söz konusu durum ve bağlamların leçeğin bağlanış şeklinde de değişik tutumlara yol açtığını göstermektedir. Görüşme yaptığımız tüm kaynak kişiler, çocuk sayısına ve 60 yaşından sonra torun sahibi olma durum ya da sayılarına göre de başlığın yüksekliğinde artış olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bakımdan leçek türleri ve bağlama biçimleri, yüksekliği vb. sayesinde genç kızı bir genç kadından, genç bir anneyi henüz çocuğu olmayan bir kadından, orta yaşlı bir kadını evlilik çağını bırakmış yaşlı bir kadından ayırmak mümkün olmaktadır (Suherava’dan aktaran; İsmailov, 1977, s. 50). Bu durum, Türk kadınlarında süslenmenin, estetik ve güzellik olgusunun, yine bir kadının genç kız, yeni evli kadın, çocuklu kadın, dul kadın, oğlu askere gitmiş anne, kocası askere gitmiş kadın, yaşlı kadın vb. bağlamındaki sosyal ve toplumsal statülerinin baş ve başlık bağlama tür ve biçimlerinde belirginleştirilerek baş bölgesinde sembolleşmesinin (Keskin, 2019, s. 331-332) sembolik iletişim unsurlarının giyim-kuşam bağlamında Türk dünyası inanç, kültür ve estetik ortaklaşmalarının Özbekistan örneğindeki ilginç bir yansıması olarak dikkat çekmektedir.

3. Bir Geçiş Dönemi Ritüeli Olarak “Leçek Toyu”

İnsan hayatı; doğum, düğün, ölüm gibi çeşitli dönemlerden oluşmakta ve birey bir dönemden yeni bir döneme geçerken her dönemin kendine has özelliği bağlamında ritüeller düzenlenerek yeni döneme geçiş kutlanmaktadır. Arnold Van Gennep (1960, s. 11). Tarafından “Geçiş Ritleri” olarak adlandırılan söz konusu ritüellerde “...esas olan, gerçekleşen eylemin/durumun/statü değişiminin kutlanması, geçişin güvenli bir şekilde sağlanmasıdır ve bu anlamda geçiş ritüellerinin eylem ve söylem bazlı tüm aşamalarında ‘sorunsuz’ ve ‘güvenle’ geçişin sağlanması için başvurulan ‘kutlama’ ve ‘arındırma’ ilkeleri esas ve belirleyicidir” (Keskin, 2017, s. 34).

Hayatın önemli eşiklerini temsil eden geçiş evresi; “Bireyin ya da topluluğun bir yaşamı ya da statüyü bıraktığı; ancak yeni yaşamına veya statüsüne ulaşamadığı, belirsizliklerle dolu, tabu ve sınırlandırmaları olduğu bir evredir. Bu evrede kişi henüz kimlik edinmemiştir. Mevcut kimlik ve roller terk edilmemiştir” (Emeç, 2020, s. 189-190). Düzenlenen ritüellerle birlikte bir dönemi geride bırakan kadın, yeni bir kimlik ve statü kazandığı yeni bir döneme geçiş yapmış olur. Harezmi bölgesinde yaşayan genç kızların, kadınların ilk adet başlangıcında, anne olmalarını takiben, doğurganlıklarını kaybettikleri süreçleri kapsayan geçiş dönemleriyle birlikte bir eşikten geçip yeni bir döneme adım atarlarken, bu yeni dönemlerinin sembolü ve geçiş ritüelinin bir parçası olan leçeği takışlarını toplum önünde yani eş-dostlarını davet ederek kutladıkları görülmektedir. Yeni dönemlerine girişin kutlandığı ve “leçek toyu” adı verilen bu kutlamalarda, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, günümüzde bir kadının yaşamında önemli yer teşkil eden üçüncü döneme bağlı ritüellerin çok daha canlı bir şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte yakın dönemlere kadar diğer ilk iki geçiş ritüellerinin kutlandığı bilinmektedir. Çalışmanın bu kısmında, çalışmanın sınırlılığını ve sahadan elde edilen verilerin, leçek toyunun günümüzde daha çok doğurganlığın sona erdiğini temsil eden üçüncü evre bağlamında sürdürüldüğünü göstermesi nedeniyle, bu üçüncü evrede gerçekleştirilen leçek ritüelleri ve leçek giyimi incelenmiştir.

Bu doğrultuda leçek toyu, evlerde gerçekleştirilebildiği gibi toyhanelerde de yapılabilmektedir. Bu, kişinin maddi durumu veya tercihinin göre değişebilmektedir. Evlerde komşuların, akrabaların, eşin dostun davet edildiği merasim kadınlar arasında kutlanmaktadır. Leçek toyunun içeriğine baktığımızda; ortamın arındırılması, yemek, dua, dans, koşuk, leçek takma ritleri, ritüelin başlıca basamaklarını oluşturmaktadır. Mekânların ve bireylerin kötü enerjilerden arınması için dünyanın pek coğrafyasında uygulanan bir pratik türü de tütsüdür. Özellikle ritüellerin yapılacağı mekânların kötü enerjilerden arınması ve temiz bir ortamın oluşturulması için tütsü yakmak yaygın olarak kullanılan bir uygulamadır. Tütsü hem mekânın hem de ritüele katılanların arınmasını sağlamakta ve ritüelin anlam ve önemine layık arı bir ortam oluşturmaktadır. Leçek ritüelinin yapıldığı mekân “isvent” adı verilen otlar tütsülenerek kötü enerjilerden korunulduğuna inanılır. Katılmış olduğumuz ritüellerde mekânlar isventle kötü enerjilerden arınmıştır.

Bilindiği üzere ritüellerde sıklıkla karşımıza çıkan bir rit de yemek ikram etmedir. Bazı dinsel ritüellerin temelini oluşturan yemek “Geçiş ritüellerinin dinsel özelliklerinin dinî ritüellerdekiler kadar ağır basmamasından dolayı geçiş ritüellerinde yemek bir kutlama ya da yas için bir araya gelen insanların toplu bir biçimde karın doyurarak hem ritüele aktif bir biçimde katılmalarına hem de katıldıkları eylemi onaylamalarına yardımcı olur” (Gürçayır, 2010, s. 69). Türk kültüründe geçiş ritlerinin adeta bir parçası olan ve birtakım yenilikleri topluma ilan etmek, ataları onurlandırmak, karın doyurmak gibi işlevi olan yemek vermek, leçek toyunda da ritüelin bir parçasıdır. Harezmliler pek çok ritüelde olduğu gibi leçek toyunda da “destarhan” adı verilen sofralar kurmakta; Harezmi nanları

(ekmekleri), Harezmi pilavı, yumurta ve çeşitli yemekler ikram edilmektedir. Çeşitli şekerlemeler, meyveler, çerezler, yeşil çay ikramları arasında yer alır.

Kültürel, edebî ve geleneksel verimlerin yaratıldığı, aktarıldığı ve güncellendiği yapılar olma özelliği gösteren ritüellerden (Akın, 2020, s. 227-228) biri olan leçek toyu Harezmi bölgesinde genellikle “halfa” adı verilen kadınların yöneticiliğinde yapılmaktadır. Dinî-tasavvufî ve edebî-musikî dairelerinde ritüeller sunan kadın icracı tipini kapsayan halfeler, dinî-tasavvufî ritüellerin yöneticisi kitabî/okuyucu halfeler ve edebî-musikî yönlerin ağır bastığı ritüelleri yöneten sazende/söyleyici olarak ikiye ayırmak mümkündür. Leçek toyuyla birlikte bir eşikten yeni bir döneme geçen kadının tercihinin göre her iki gruptan halfeler de ritüelde yer alabilmektedir. Sazende/söyleyici halfeler ise garmon ya da akordeon eşliğinde kadının leçeği bağlanırken yar yarlar, leçekle ilgili geleneksel koşuklar icra ettiği gibi günümüz şairlerinden Öktem Devlotov’un yazmış olduğu leçek koşuklarını da söylemektedir. Kitabî/okuyucu halfeler genellikle kadının başındaki leçeği bağlarken (bk. Görsel 1, 2, 4) iyi temennilerde bulunup herhangi bir müzik enstrümanı kullanmaksızın şu alkışları icra ederler:

Lachak Lachak oq lachak (Leçek leçek ak leçek),
Payg'ambar yoshi muborak (Peygamber yaşı mübarek),
Xudo berdi bu yoshingni (Hûda verdi bu yaşını),
Qutlamoq kerak (Kutlamak gerek),

Lachak Lachak oq Lachak (Leçek leçek ak leçek),
Momagi qutlash kerak (Mamayı kutla(yı)ş gerek),
Bismilloh deb boshlab (Bismillah de(yi)p başlayıp),
Takya kiydirish kerak (Takya giydirmek gerek),

Lachak Lachak oq Lachak (Leçek leçek ak leçek),
Qutlug' yosh muborak (Tebrik yaş mübarek),
Kimlar ko'rar kimlar ko'rmas (Kimler görür kimler yok),
Qadrini bilish kerak (Kadrini bilmek gerek),

Lachak Lachak oq Lachak (Leçek leçek ak leçek),
Mingbir bahor to'y muborak (Bin bahar toy mübarek),
Avval Xudo deb egilib (Evvel Huda de(yi)p bükül),
Songra to'y boshlamoq kerak (Sonra toy başla(yı)ş gerek) ... (KK-1)

Sözlü kültür ürünlerinde leçeğe verilen değerin izlerini, Harezmi kadınları arasında “ak leçekler giyesin” alkışı gibi örneklerde de bulabilmekteyiz. Burada “ak leçek giyme” isteği sembolik olarak ak leçeğin ilgili geçiş dönemine, yani yaşlı bir kadın olunduğuna yönelik ritüele ve leçek türüne karşılık geldiğinden, kişinin uzun yıllar sağlıklı yaşayarak yaşlanması bu alkış aracılığıyla dilenmiş olmaktadır. Öte yandan alkışlar, leçek ritüelleri bağlamında önemli ve ritüele eşlik eden belirleyici işlevlere sahiptir. Keskin (2020, s. 115-116), alkışların tören ve ritüeller içerisindeki kullanımlarını sağlayan en önemli kaynaklardan birinin “kutlama” anlayışı olduğunu vurgulamakta ve alkışların; ritüellerin,

inançların, türlü kültürel eylem ve söylemlerin de temelini oluşturmada önemli bir rolü olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda leçek ritüeli boyunca söylenen alkışlar dikkate değerdir. Kitabı/okuyucu halfenin leçek toyunda icra ettiği bir alkış örneğini aktarmak yerinde olacaktır:

Lachak Lachak oq Lachak (Leçek leçek ak leçek),

Lachak yuvgan momalarning umri uzoq bo'lsin (Leçek vuran mamaların ömrü çok uzak olsun),

Lachak yuvgan xalfalar bu to'ylarda bor bo'lsin (Leçek vuran halfe bu toylarda var olsun),

Sog' bo'l degan barchaga bu yoshlari nasib etsin (Sağ ol diyen herkese bu yaşları nasib etsin),

Buyerdagi barchaning uyida yaxshi to'ylar ko'p bo'lsin (Buradaki herkesin evinde yahşi toylar çok olsun) (KK-1).

Asıl kaynağı erken dönem Türk inanç ve yaşam biçimleri olan, kökenleri itibariyle Türk mitlerine ve Şaman ritüellerine dayanan alkışlar, Türk kültür tarihi boyunca törenlerin, özel konuşmaların vb. iyi dileklerle başlaması, sürdürülmesini ve bitirilmesine yönelik tüm süreçlerinde olduğu gibi (Keskin, 2020, s. 514-515) bu ritüelde de karşımıza çıkmaktadır. Harezmi sözlü kültüründe yer alan sazende/söyleyici halfelerin icra ettiği leçek koşuklarına ise halfe Sadoqat Ollashkurova'nın (KK-13) şu icrasını örnek olarak verebiliriz:

Anangdan merosing lachak (Anandan mirasın leçek),

Qiz vaqting osding gajak (Genç kızken saçını zülf ettin),

Endi yosh chog'ing o'tajak (Şimdi genç ömrün geçer),

Do'ppini egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyma),

Do'ppini egri qo'ysang qo'y (Şapkanı eğri koyma),

Lachakni egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyarsan koy),

Lachakni egri qo'ymagin (Leçeği eğri koyma),

Boshshima o'ragan chog'i (Leçeği eğri koyma),

Yerga sudralar sochoqi (Başıma sardığında),

Lachakdir o'tmishning yodi (Yerde sürüklenir saçığı),

Do'ppini egri qo'ymagin (Leçek geçmişin hatırasındır),

Do'ppini egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyma),

Do'ppini egri qo'ysang qo'y (Şapkanı eğri koyma),

Lachakni egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyarsan koy),

Lachakni egri qo'ymagin (Leçeği eğri koyma),

Yetmisha gorgan chog'ingda (Leçeği eğri koyma),

Lachak bo'lar hayolingda (Yetmiş yaşa geldiğinde),

Hammani yignab yoningda (Leçeği ancak hayal edersen),

Do'ppini egri qo'ymagin (Herkesi toplayıp yanına),

Do'ppini egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyma),

Do'ppini egri qo'ysang qo'y (Şapkanı eğri koyma),

Lachakni egri qo'ymagin (Şapkanı eğri koyarsan koy),

Lachakni egri qo'ymagin (Leçeği eğri koyma).

Örneklerini arttırmak mümkün olmakla birlikte bu alkışların ritüellerle bütünleşen ve çeşitli işlevleri yerine getiren ortak hususiyetlere sahip olduğu ve erken dönem inançlarından ve ritüellerinden beslendiği açıktır. Örneğin son aktardığımız alkışta apaçık bir şekilde, hayatta “her şeyin yolunda gitmesi” isteğine dönük, söz konusu geçiş süreçlerini problemsiz bir şekilde atlatma isteğinin tüm alkış boyunca, özellikle de son kısımdaki “şapkayı eğri koyarsan koy/leçeği eğri koyma” söyleminde belirginleştiği görülmektedir. Nitekim leçek ve leçek ritüelleri, kadınlar için son derece önemli olan söz konusu geçiş süreçlerini sorunsuz bir şekilde tamamlamak ve bu bakımdan “işleri yoluna koymak”, klasik ifadeyle kaosu engelleyip düzeni sağlamak için çeşitli işlevleri yerine getirmek üzere var olan maddi, kültürel, eylem, söylem ve materyal odaklı, bunların bütünleşmesinden oluşan bir kültürel yaratıma karşılık gelmektedir.

Bu sözlü kültür ürünlerinin anlam kazandığı geçiş ritüelinde yemekler yendikten sonra leçek toyu düzenlenen kadın mekânın ortasına sandalyeye ya da yere oturtulur. Genellikle kitabi/okuyucu halfe ya da yaşça büyük bir kadın tarafından leçek dualar, iyi niyetler, koşuklar eşliğinde takılmaktadır. Daha sonra ritüele katılan katılımcılar genellikle romal ya da kumaş hediye etmekte ve leçeği düzenlenen kadının başına örtmektedirler (Görsel 9). Bu merasim bittikten sonra leçek sahibi kadın kendi tenine değmiş bu romaları ya da kumaşları misafirlere rastgele geri vermektedir. Bu durumu “parça bütüne aittir” ilkesi olarak açıklamamız mümkündür. Fizyolojik pek çok unsurun gücünün temas yoluyla karşısındakine iletileceğine inanıldığı gibi çeşitli nesnelere majik gücü olduğuna ve bu gücün karşısındakine aktırılacağına da inanılır (Örnek, 1966, s. 37; Frazer, 2004, s. 33). Bu ritüelde leçek sahibi karşısındakilerinin de kendi yaşına gelmesi temennisinde bulunarak kendisine değen romaları hediye eder. Öte yandan kendi adına yapılmış pastayı üfleyip kestikten sonra kendisi bir parça yer ve çevresindeki kişileri yediği çataldan pasta verir (bk. Görsel 7) ve “siz de ak leçekler giyin” diye dileklerde bulunur. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan saç geleneği leçek toyunda da karşımıza çıkan bir uygulamadır. Leçeği bağlanan kadının üzerinden paralar saçılır (Görsel 8).

Pek çok kadim ritüelin bir parçası da danstır. Kökleri kadim tarihlere dayanan ve mitolojik unsurlar barındıran dans, leçek toyunun da olmazsa olmazları arasında yer alır. Harezmi kadınlar, Harezmi Lazgi dansı ve bölgeye ait pek çok dansı halfe koşukları eşliğinde etmektedirler (bk. Görsel 10). Toy sırasında herkesin yüzünde mutluluk ve kendilerinin de o yaşa gelmesi dilekleri vardır. Öte yandan günümüzde leçek toyunun temsili olarak yaşatıldığı kültür merkezleri vardır. Harezmi bölgesinde bulunan tümenlerin kültür, folklor merkezlerinde bulunan ve çeşitli gruplar şehre gelen misafirlere temsili olarak leçek toyu düzenlemektedir (Görsel 11, 12, 13). Geleneğin yaşatılması amacıyla bu gösterilerde halfeler ya da leperciler leçekle ilgili koşuklar söylemekte icra sunmaktadırlar.

Bireylerin ve toplulukların, ayin niteliğindeki ritüelleri ve hatta onların anlamlarını tamamen unutmuş ya da değiştirmiş olsalar bile bu ritüelleri uzun asırlar boyunca icra etmeye devam edebildikleri bilinmektedir (Bayat, 2005, s. 82). Söz konusu üçüncü geçiş aşamasındaki leçek ritüelinin daha önceleri 50-55 yaşta takılmaya başladığı ve kadınların doğurganlıklarını kaybettikleri yeni bir döneme girmelerini temsilen kadının başına taktığı leçek türünün değiştiği, bağlama biçimlerinin de farklılaştığı görülmektedir. Burada

ak rengin ve leçek boyunun büyümesi, büyüklüğün, tecrübenin ifadesi olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak temeldeki bu anlam ve işlevler zamanla değişip dönüşmüş, kısmen unutulmuş ve leçek toyu büyük ölçüde bir eğlence toyuna dönüşmüştür. Zamanla halk arasında ritüele farklı anlamlar yüklenmesi kültürdeki bazı değişiklikler neticesinde olduğunu akla getirmektedir. Dolayısıyla leçek toyunu da bu çerçevede değerlendirmemiz mümkündür. Bu açıdan leçek ve ilgili ritüellerin, siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan çeşitli değişim ve dönüşümler geçirdiği açıktır.

Günümüzde Harezm bölgesinde belirli bir yaşın üzerindeki kadınların leçek kullanımları büyük ölçüde devam ederken genç kız ve genç kadınların leçek kullanımları yok denecek kadar azalmıştır. Bu durumun nedenleri bölgedeki sosyo-kültürel şartların değişimiyle açıklanabileceği gibi ideolojik sebeplerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Sovyetler Birliği döneminde rejim baskıları ve küresel etkenler sonucunda Türk topluluklarının kültürel ve sosyolojik açıdan köklü değişim ve dönüşümler geçirmiş oldukları bilinmektedir (Akiner, 1995; Erşahin, 1999; Hayit, 2000; Açık, 2004; Yaman, 2012). Bu zorlamalar karşısında geleneksel yapı, yeni gelen değerleri zaman zaman benimseyip zaman zaman da bunlara karşı koyarak kendisini korumaya devam etmiştir (Açık, 2004, s. 148). Sovyet döneminde leçeğin takılmaması için baskılar olduğu ve fabrikalara ve kolektif çiftlik alanlarına gidilerek leçeğin aleyhinde konuşmalar yapıldığı (Rahmanova, 2020, s. 178) bilinmektedir. Sovyet yönetiminin Orta Asya Türk ve Müslüman topluluklarına karşı uyguladığı politikalar neticesinde yaşça büyük ve genellikle özel alanda yaşayan kadınlar arasında bu ritüellerin icrası ve leçek kullanımı belirli düzeylerde devam etmektedir. Kamusal alanda aktif olmaları sebebiyle leçek kullanmaları ve leçek ritüellerinin icrası genç nesiller arasında ise zayıflayarak yok olma sürecine girmiştir. Bütün bu nedenlere bağlı olarak leçek, geçmişte kadınlar tarafından çok daha yaygın bir şekilde kullanılırken günümüze daha yakın dönemlerde bu kullanımın zayıflamaya başladığı dikkati çekmektedir. Öte yandan leçek hâlen geniş kitlelerce kullanılmakta ve özellikle leçekle ilgili ritüel-toyların dikkat çekici ve çok güçlü biçimde günümüzde de sürdürüldüğü örneklerle karşılaşılabilmektedir.

Sonuç

Yakın geçmişe kadar her Harezmli kadının genç kızığa ilk adım atışından hayatının son bulduğu ana kadar başlarında taşıdığı, ölümle birlikte ise kadının tüm bedeninin sarılmasıyla kefen olarak kullanıldığı görülen leçek, geleneksel bir başörtüsü olmanın çok ötesinde sembolik anlamlar ve işlevler de barındıran bir giyim-kuşam unsurudur. Leçeğin mevsimsel şartlardan korunma, saçları ve vücudun çeşitli uzuvlarını örtme gibi açık işlevlerinin yanı sıra kadının toplum içerisindeki yerine, statüsüne ve “kadınlık aşamasına” işaret eden örtük anlam ve işlevleri de bulunmaktadır. Beş aylık saha çalışmamız boyunca Harezm’im bütün tümenlerine giderek gördüğümüz doksan üç kişiden elde ettiğimiz veriler ışığında leçeğin kadınların yeni bir döneme girişinin temsili ve eşiklerden geçerek yeni dönemlerinin kutsanması adına düzenlenen ritüellerin bir parçası olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Gül Leçek”, “Keyvani Leçek” ve “Devran-i Leçek” olarak da anılan ve kadın için her bir yeni geçiş döneminin ve “kadınlık evresinin” sembolik-göstergesel karşılığı olan leçekler bu bakımdan kadının yeni bir döneme, yeni bir statüye geçtiğini, yeni bir kimlik kazandığını ve toplum içerisinde saygınlık kazanmayı “hak ettiğini” somut biçimde temsil eden kültürel-sembolik materyaller niteliğindedir.

Günümüzde sosyo-kültürel değişim ve dönüşümlere bağlı olarak geçmişte gerçekleştirildiği bilinen ilk adet başlangıç ritüeli ve anne olduktan sonraki ritüellerin düzenlenmesi ve bu doğrultudaki leçek kullanımının geçmiş dönemlere göre son derece zayıflamış olduğu, 60 yaş üstü kadınlar adına düzenlenen ritüellerin ve yaşlılar arasında leçek kullanımının ise hâlen çok canlı bir şekilde sürdürüldüğü ve bu bakımdan leçeğin söz konusu yaş gurubu için önem taşımaya devam ettiği tespit edilmiştir. Öyle ki saha

çalışmaları sırasında, olgunluk yaşlarına gelmelerine karşın hâlen leçek toylarının yapılmadığı tespit edilen kadınların bu durum nedeniyle üzüntü duydukları tespit edilmiştir. Harezmi bölgesinde üçüncü evre bağlamında leçek giyilecek yaşa gelmesinin ve leçek ritüeli yapılmasının hâlen önemli görülmesi dikkat çekicidir. Bu sürekliliğin temelinde, ilgili yaştaki kadınların leçek ve leçek toyuna sosyolojik ve kültürel açıdan çeşitli sembolik anlamlar ve işlevler yüklemeyi sürdürmelerinin etkili olduğunu değerlendirmek mümkündür. Bu bakımdan leçekle ilgili inanç, uygulama, eylem, söylem ve kabullerin belirli düzeylerde ve türlü nedenlerle değişim ve dönüşüm geçirmiş oldukları, söz konusu bu değişim ve dönüşümlerin günümüzde de sürdüğü açıktır. Bu bakımdan leçek boylarındaki, bağlama türlerindeki, yaygınlığındaki, ritüellerin gerçekleşme biçim ve yaygınlığındaki değişim ve dönüşümlerin gerçekleşme biçimleri ve bunların nedenleri ile leçek kullanımının geçmişteki durumu ile güncel durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için saha odaklı ve kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Yine, Özbekistan'ın farklı bölgelerinde ve Türk dünyası genelinde leçek kullanımındaki görsel-fiziki, anlamsal ve işlevsel benzerlik ve farklılıkların daha iyi tespit edilip çözümlenebilmesi için Türk dünyası odaklı, karşılaştırmalı çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu doğrultuda çok yaklaşımlı ve disiplinler arası bakış açısıyla gerçekleştirilecek çalışmalar, leçeğin her yönüyle daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- AÇIK, F. (2004). "Özbekistan'da Defn ve Taziye Merasimleri". *Millî Folklor*. XVI/61: 142-148.
- AKIN, B. (2020). *Kızılbaş Oğuzlar Şah İsmail'in Anayurdu Diyarbakır*. İstanbul: Kitabevi.
- AKİNER, S. (1995). *Sovyet Müslümanları*. (çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu). İstanbul: İnsan Yayınları.
- BAYAT, F. (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum: Karam.
- BERKTAY, F. (2014). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- CRANE, D. (2000). *Moda ve Gündemleri Giyimde Sınıf, Cinsiyet ve Kimlik*. İstanbul: Ayrıntı.
- ÇELİK, A. (1997). *Erzurum'da Ehram*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DELANEY, C. (2014). *Tohum ve Toprak*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- EKER TİYANŞAN, N. (2005). *Bitlis Folkloru ve Örnekleri*. Ankara: Nergiz Matbaası.
- EKİCİ, M. (2016). "Türk Kültüründe 'Al' Renk". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XVI/3: 103-107.
- EMEÇ, G. (2020). "İstanköy Türklerinin Geçiş Ritüelleri". *Rodos ve İstanköy Türk Kültürü*. (ed. Mustafa Kaymakçı-Cihan Özgün). Konya: Eğitim Yayınevi: 188-200.
- ERŞAHİN, S. (1999). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- FAITHORN, E. (2014). "Papua Yeni Gine Dağlarındaki Kafe'lerde Kirlilik Kavramı". *Kadın Antropolojisi*. (ed. R. Reiter Rayna). Ankara: Dipnot Yayınları: 137-152.
- FRAZER, S. J. G. (2004). *Altın Dal*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GENNEP, A. V. (1960). *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.

- GÜRÇAYIR, S. (2010). "Türk ve Makedon Kültürlerinde Geçiş Ritüelleri ve Yemekler." (ed. Mehmet Kalpaklı-M. Öcal Oğuz vd.). *Aynı Tadı Paylaşmak: Türkiye ve Makedonya Geleneksel Ortak Mutfağı Çalıştayı Bildiri Kitabı*. Ankara: UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Yayınları: 66-73.
- HAVILAND, W. A. (2008). *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- HAYIT, B. (2000). *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HEYET, C. (1996). "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri." *Nevruz ve Renkler*. (hzl. Sadık Tural-Elmas Kılıç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 41-48.
- İSMAİLOV, H. (1977). "Golovnie Ubori Uzbeçek Kontsa XIX Naçala XX Veka". *Ozbekistanda İjtimaiy Fanlar*: 50-54.
- İSMAİLOV, H. (1992). *Ozbek Toyları*. Taşkent.
- KASIER, S. (1985). *The Social Psychology of Clothing*. New York: Macmillian.
- KESKİN, A. (2017). "Türk Dünyası Folklorunda Ortak Bir Ritüel Türü: Alkışlar". *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (26-28 Nisan 2017)*. Niğde: 29-36.
- KESKİN, A. (2019). "Halk Bilgisinin Giyim-Kuşam ve Süslenmeye Dönük Temsilleri". *Halk Bilimi El Kitabı*. (ed. Mustafa Aça). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık: 315-341.
- KESKİN, A. (2020). *Türk Kültüründe Alkışlar ve Kargışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- KOTTAK, C. P. (2002). *Antropoloji -İnsan Çeşitliğine Bir Bakış-*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- MALINOWSKI, B. (2016). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Ozbek Tilining İzâhli Lug'ati* (2006). Laçak. Taşkent: Devlet İlmîy Teşkilatı: 490.
- Akademiyası Ahbâratnâması, XII: 176-178.
- ÖRNEK, S. V. (1966). *Sivas ve Çevresindeki Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÖRNEK, S. V. (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- RAHMANOVA, Yu. M. (2020). *Xorazm Ayâllarının Baş Kiyimi-Laçak*. Xorazm Ma'mun.
- SAZONOVA, M. V. (1989). "Jenskiy Kostyum Uzbekov Horezma". *Traditsionnaya Odejda Narodov Sredney Azii i Kazakistana*. (ed. N. P. Lobaçeva-M. V. Sazanova). Moskva: Nauka: 90-106.
- Türkçe Sözlük* (2011). "Leçek". Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 580.
- YAMAN, A. (2012). *Türk Dünyasında İslam Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*. Ankara: Elips.
- YAZICI, F. (2016). "Kimlik Tutumları Ölçeği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması". *Cumhuriyet International Journal of Education*. 4: 41-54.

Sözlü Kaynaklar

- KK-1. S. İ., 1942, Orta Mektep, Ürgenç.
- KK-2. Z. K., 1963, Üniversite, Ürgenç.

- KK-3. D. O., 1950, niversite, Ürgenç.
- KK-4. G. C., 1959, Orta Mektep, Hazarasp.
- KK-5. A. İ., 1959, niversite, Koşköprü.
- KK-6. M. C., 1973, niversite, Hive.
- KK-7. S. Y., 1958, niversite, Honka.
- KK-8. Z. N., 1966, niversite, Ürgenç.
- KK-9. S. A., 1983, Orta Mektep, Hazarasp.
- KK-10. G. S., 1960, Orta Mektep, Bagat.
- KK-11. S. K., 1970, niversite, Yeni Arık.
- KK-12. Z. M., 1963, niversite, Ürgenç.
- KK-13. S. O., 1980, Orta Mektep, Hazarasp.

Ek 1: Görseller

Görsel 1

Görsel 2

Görsel 3

Görsel 4

Görsel 5

Görsel 6

Görsel 7

Görsel 8

Görsel 9

Görsel 10

Görsel 11: Hazarasp Folklor Teatrı

Görsel 12

Görsel 13

Görsel 14

Ek 2: Etik Kurul Kararı

EGE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER
BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU
KARAR BELGESİ

Ek-8

YÜRÜTÜCÜNÜN ADI SOYADI / KURUMU	Prof. Dr. Alimcan İNAYET / Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü	
DANIŞMANIN ADI SOYADI / KURUMU	-	
DİĞER ARAŞTIRMACILAR	Esra ÇAM / Sosyal Bilimler Enstitüsü	
ARAŞTIRMANIN TÜRÜ	☐ Yüksek Lisans Tezi ☒ Doktora Tezi ☐ Özgün Araştırma	
ARAŞTIRMANIN BAŞLIĞI	Türk Dünyasında Kadın Destan Anlatıcıları: Özbekistan Harezm Bölgesi Halfeler Örneği	
BİLİRKİŞİ GÖRÜŞÜ	Yok	
KARARIN ALINDIĞI TOPLANTI TARİHİ	28.07.2021	
TOPLANTI / KARAR SAYISI	09 / 16	PROTOKOL NO: 1048
KARAR	Araştırma, OYBİRLİĞİ ile etik açıdan uygun bulunmuştur.	

Prof. Dr. Mehmet ERSAN
Kurul Başkanı
(Toplantıda Bulunmadı.)

Prof. Dr. Hülya YILMAZ
Kurul Başkan Yardımcısı
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Fazlı GÖKÇEK
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Sonia AMADO
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Mustafa MUTLUER
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Metin KARADAĞ
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)

Prof. Dr. Nadim MACİT
Kurul Üyesi
Elektronik onaylıdır (online toplantı yolu ile)